

IZVORI ZA POVIJEST RADNIČKOG, SOCIJALISTIČKOG I KOMUNISTIČKOG POKRETA U ISTRI U HISTORIJSKOM ARHIVU U PAZINU

Dražen Vlahov, Jakov Jelinčić, Antun Brajković

UVODNE NAPOMENE*

Osnovne etape u razvoju socijalističkog i radničkog pokreta izložene u glavnom referatu moguće je uočiti i u razvoju socijalističkog i radničkog pokreta u Istri uz sljedeće napomene:

1. Godine 1918, nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije, Istra je za razliku od ostalih krajeva Hrvatske ušla u sastav Kraljevine Italije (Rapalski mirovni ugovor 1920). U njenu sastavu ostala je do rujna 1943. kada je, nakon kapitulacije Italije odlukom Okružnog NOO-a za Istru u Pazinu (13. rujna 1943) o otcjepljenju od Italije i sjedinjenju s Hrvatskom u Jugoslaviji, **de facto** postala sastavni dio Hrvatske, odnosno Jugoslavije.

2. Pazinske odluke je 20. rujna 1943. potvrdio ZAVNOH a 29. XI 1943. i AVNOJ kao najviše zakonodavno tijelo u novoj Jugoslaviji. Time je otpočela nova etapa u razvoju Istre. Nju, pored borbe protiv njemačke okupacije koja je uslijedila neposredno nakon kapitulacije Italije, karakterizira i borba za međunarodno priznanje Pazinskih odluka o sjedinjenju. Ta borba je nastavljena i poslije oslobođenja 1945. godine. Mirovnim ugovorom u Parizu 1947. godine najveći dio današnjeg hrvatskog dijela Istre i **de iure** ulazi u sastav Jugoslavije.

3. Iako se borba za potpuno ostvarivanje Pazinskih odluka nastavila i poslije Mirovnog ugovora 1947. sve do 1954. godine, kada je Londonskim memorandumom i posljednji dio područja, na kojem Historijski arhiv Pazin vrši svoju administrativnu funkciju, konkretno Bujština, konačno **de iure** postao sastavni dio Hrvatske, odnosno Jugoslavije, na području Istre, pa prema tome i tom njenom sjeverozapadnom dijelu, odvijaju se isti društveno-ekonomski procesi koji karakteriziraju razvoj društva u ostalim dijelovima Hrvatske, odnosno Jugoslavije.

* Koreferat pročitan na Saveznom savjetovanju arhivskih radnika Jugoslavije u Cetinju od 10. do 12. listopada 1985.

ARHIVSKA GRAĐA O RADNIČKOM I SOCIJALISTIČKOM POKRETU U ISTRI DO 1918. GODINE

Istra je do 1918. godine bila u sastavu Austro-Ugarske Monarhije.

U to vrijeme naglo se razvija Trst, glavni grad austro-ilirskog primorja u čijem je sastavu bila i Istra. Trst je bio administrativno-političko, trgovačko, pomorsko i industrijsko središte s brojnom radničkom klasom. Tu su se najprije pojavile radničke, socijalističke organizacije, koje su svoju djelatnost proširivale na cijelo Primorje, pa tako i na Istru. Zbog navedenih razloga povijest radničkog odnosno socijalističkog pokreta u Istri nezaobilazno je povezana s razvojem socijalističkih radničkih organizacija u Trstu.

Obilježje radničkom i socijalističkom pokretu daje u to doba drugi jaki radnički centar — rudarski bazen — ugljenokopi »Raša«. Pored ta dva centra u drugoj se polovini 19. stoljeća naglo izdiže i treći ekonomski centar u Istri — Pula, razvojem vojne industrije, konkretno brodogradnje.

Radnički pokret u Istri do 1918. nije dovoljno istražen, a najnovije sređivanje i obrada arhivskih fondova iz tog razdoblja omogućit će nova istraživanja i nove spoznaje s tim u vezi.

Kada je 15. XI 1867. u Austro-Ugarskoj stupio na snagu Zakon o pravu okupljanja i udruživanja, stvorena je mogućnost i za okupljanje radnika na klasnoj osnovi. Pojavljuju se tada prva radnička društva u Istri. Negdje krajem ljeta ili početkom jeseni 1869. osnovano je Pulsko radničko društvo (**Società operaia polese**).¹ Bilo je to iste godine kada je u Trstu osnovano prvo slovensko društvo »Čbela« i Tršćansko radničko društvo (**Società operaia triestina**).

Nakon toga formiraju se radnička društva širom Istre kao na primjer: Radničko društvo u Poreču (1873), Motovunu (1877), Grožnjanu (1880), Višnjaju (1882), Bujama (1882), Umagu (1882)², Novigradu (1886) itd.

Postoje podaci da je 1858. godine u Pazinu osnovano Društvo za uzajamnu pomoć (**Società di mutuo soccorso «Principe Rodolfo»**).³

¹ Pozivajući se na vijest iz zadarskog »Glasa naroda« iz 1889. godine da u Puli »već 19 godina« postoji Društvo, Josip Cazi kao godinu osnivanja Društva navodi 1870. (Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj 1880—1895, knjiga 2, str. 104, Zagreb 1958.) Dr. Ivan Beuc navodi da je Društvo osnovano 1879. godine (Radnički pokret i socijalna demokracija u Istri do 1918, Putevi revolucije 3—4, str. 104). U fondu općine Pula čuva se spis br. 11569-II-4 od 26. kolovoza 1894. iz kojega se vidi da je na osnovi izvanrednog kongresa Društva od 22. VII 1894. godine bila zakazana proslava 25-obljetnice Društva za 9. rujna 1894. godine. Zbog toga smo ovdje prihvatili dataciju koju je dao dr Ivan Beuc.

² Osnivanje tog Društva J. Cazi datira s 1881. godinom (cit. dj., str. 435). U arhivskoj građi Kotarskog poglavarstva Poreč čuva se Statut Društva (**Statuto Società operaia di mutuo soccorso di Visignana**) od 19. II. 1882. Budući da se godina 1882. kao vrijeme osnivanja Društva navodi i u drugim spisima, ovdje smo je prihvatili kao godinu osnivanja Društva.

U fondu Kotarskog poglavarstva u Poreču mogu se naći i statuti drugih društava, kao npr. Statut Društva za uzajamnu pomoć u Grožnjanu (**Statuto di Mutuo soccorso cooperatrice di Grisignana**) od 8. rujna 1880. godine (kutija 118).

³ Dokument o osnivanju Društva nije sačuvan. O tome indirektno govori spis što ga je Društvo uputilo Namjesništvu u Trst (**IR Luogotenenza**) u kojem se moli

Sva ta društva su uglavnom bila strukovna udruženja za uzajamnu pomoć radnika. O organiziranom socijalističkom radničkom pokretu moguće je govoriti tek 90-ih godina 19. stoljeća kada se ta društva međusobno povezuju u udruženja (saveze, konfederacije).

Osnivanje Radničkog saveza u Trstu (**Confederazione operaia — 1889—1891**) te Splošnog delavskog izobraževalnog pravovarstvenog in podpornog društva. 1893. godine značilo je prvi pokušaj u tom pravcu. Iako su relativno kratko djelovala, ta društva odigrala su značajnu ulogu u daljoj organizaciji radničkog i socijalističkog pokreta u Istri.

Godine 1894. osnovana je u Trstu Socijaldemokratska liga (**Legha sociale democratica**) i Savez radnika i radnica (**Federazione dei lavoratori e lavoratrici**).

Kao članice Socijaldemokratske stranke Austrije prihvaćali su njena pravila o organizaciji stranke. Kada je Austrijska socijaldemokratska stranka prihvatila organizaciju na nacionalnoj osnovi, ona je provedena i na području Istre. Splošno delavsko izobraževalno pravovarstveno in podporno društvo postaje zemaljska organizacija za Primorje (Gorička, Trst, Istra) Jugoslavenske socijaldemokratske stranke nakon njena osnivanja 1896. godine u Ljubljani. Djelatnost te stranke u Istri, koliko je zasad poznato, bila je veoma slaba. Njen pokrajinski ogranak u Pulji osnovan je tek 1907. godine.

Iz Socijaldemokratskog saveza u Trstu razvila se Talijanska socijaldemokratska stranka (1897).

Obje stranke su, zasnivajući međusobne odnose na principima socijalističkog internacionalizma, često istupale sa zajedničkim zahtjevima u cilju poboljšavanja životnih uvjeta radnika. Međutim, kako su obje djelovale na terenu gdje se među građanskim strankama vodila žestoka nacionalna borba, pojedini njihovi članovi potpadali su pod nacionalistički utjecaj. Tako je 1907. godine, pod utjecajem hrvatskih i slovenskih nacionalista iz Jugoslavenske socijaldemokratske stranke, istupio dio radnika i osnovao Narodnu radničku organizaciju koja je najavila borbu protiv socijalističkog internacionalizma. U Talijanskoj socijaldemokratskoj stranci odvijao se sličan proces. Iz njezinih redova pod utjecajem talijanskih nacionalista izdvojila se grupa radnika i priključila desnim socijalistima reformistima.

S takvom organizacijom u radničkom pokretu Istra je dočekala prvi svjetski rat i njegov kraj.

Arhivska građa, nastala djelovanjem radničkih društava, gotovo uopće nije sačuvana. Prema sadašnjem stupnju sređenosti i obrađenosti građe znamo da je sačuvan fond Društva uzajamne pomoći u Grožnjanu (**Società mutuo soccorso**). Sačuvano je 20 knjiga i 3 kutije spisa za razdoblje od 1880. do 1910. godine. U sačuvanoj građi nalazi se statut, zapisnici sjednica, opći spisi, popisi članova i drugo.

da se na barjaku može nositi vrpca s natpisom: »1858—1908. 50° Anniversario« — 50-obljetnica. Proslava 50-obljetnice održana je 23. kolovoza 1908. Josip Cazi navodi da je Društvo 1889. imalo 232 člana među kojima je bilo 65 žena te da je isto »bilo osnovano još 60-tih godina«, cit. dj., str. 404.

U nedostatku sačuvanih primarnih izvora odlično nam pomažu sekundarni izvori. Radi se o sljedećim fondovima koji sadržavaju građu o radničkom i socijalističkom pokretu:

1. C. kr. kotarsko poglavarstvo Pazin (C. kr. kotarski kapetanat Pazin — I. R. C. Capitanato Distrettuale in Pisino);
2. C. kr. kotarsko poglavarstvo u Poreču.

Oba ova kapetanata djeluju od 1868. do 1918.

U ovoj se građi nalaze podaci o radničkim štrajkovima i nemirima te brojnim radničkim skupovima, posebno prilikom Prvog maja.

U Kotarskom poglavarstvu Pazin građa o radničkim društvima, štrajkovima, proslavama Prvog maja itd. nalazi se u raznim podgrupama spisa oznake I.⁴

U fondu Kotarskog poglavarstva u Poreču nalaze se mnogi spisi i općenito podaci koji se odnose na radnička društva u Poreču, Grožnjanu, Umagu, Bujama, Novigradu, Motovunu itd. Ovi spisi čuvaju se pod oznakom I/8. Spisi I/1 govore o djelovanju socijalista, neredima i sl.

Fond Kotarskog poglavarstva u Puli sačuvan je samo fragmentarno, pa korisno mogu poslužiti podaci iz fonda općine Pula kao npr.:

— U 1890. godini se govori o štrajku kamenoklesara i zidara iz 1890. Radnici su zahtijevali skraćenje radnog vremena na deset sati, »povećanje plaća za 30 %«⁵, ili

— Kotarsko poglavarstvo Pula upozorava 12. IV 1891. načelnika pulske općine na mogućnost štrajkova radničke klase prilikom 1. maja. Navodi da su se prošle godine (1890) radnici borili za skraćenje radnog vremena, te da se izgleda namjeravaju boriti za pravo glasa, zatim dodaje da dobro treba stvar izvidjeti i odmah o tome obavijestiti kapetanat a radnike upozoriti da će ih napuštanje radnog mjesta radi demonstriranja stajati gubitka radnog mjesta i političke odgovornosti.⁶

U fondu općine Labin nalaze se podaci o brojnim radničkim štrajkovima. Na osnovi podataka iz tog fonda pomaknuta je granica početka orga-

⁴ U kut. 52 tog fonda nalazi se više spisa iz 1889. koji se odnose na labinsko i pazinsko radničko društvo; u kut. 64 govori se o štrajku rudara u Vinežu (1896); u kut. 73 nalaze se spisi koji govore o djelatnosti socijalista u Pazinu (1889), štrajku postolarskih pomoćnika i postolara u Labinu (1899); u kut. 80 spisi o štrajku rudara u Krapnju i Vinežu (1901); o štrajkovima rudara govore pojedini spisi iz 1904, 1906, 1907. i 1909. (kut. 91, 100, 102 i 110); o životu rudara (podaci o nesreći u rudniku u Vinežu 1904) govore i spisi u kut. 125; o djelovanju Socijalističke partije govore, između ostalog, spisi iz kut. 92 (poziv na proslavu 1. maja 1904) te iz kut. 97 (Zbor socijalista u Pazinu /1905/, odnosno predavanje o socijalizmu u Labinu) itd.

⁵ Općina Pula — svež. 4 — XVI/1 — br. 4241 od 10. IV 1890.

⁶ Isto, svež. 4 — XVI/1 — br. 4162 od 20. IV. 1891. Spisi, koji se tiču navedene problematike, nalaze se, uglavnom, u grupi »IV — policija« i grupi »XVI — javna sigurnost«.

niziranog radničkog pokreta na Labinštini sa 70-ih godina na 1861. a rudarskih nemira s 1883. na 1876.⁷

Ni jedan od nabrojanih fondova nije kompletno sačuvan. Posebno su fragmentarni fondovi općine Pula (do 1890. svega četiri svežnja spisa), odnosno općine Labin. Nešto bolje je sačuvana građa općine Buje, Rovinj, Grožnjan i Vodnjan.

Građa je uglavnom sređena a djelomično i arhivistički obrađena. Za fondove kotarskih poglavarstava postoje dobri inventari i vodiči.

U posljednje vrijeme osjeća se povećani interes istraživača za tu građu.

RAZDOBLJE OD 1918. DO 1943.

Osnovna obilježja radničkom socijalističkom i komunističkom pokretu u Istri u tom razdoblju daju:

- talijanska okupacija tih krajeva;
- formiranje Komunističke partije Italije;
- uvođenje fašističke diktature a s njom i nezapamćenog terora te nacionalnog obespravljivanja netalijanskih naroda — Hrvata i Slovenaca;
- početak oružanog otpora.

Kada je nakon raspada Austro-Ugarske krajem 1918. godine, talijanska vojska okupirala Slovensko primorje, Trst, Istru, Rijeku i dio Dalmacije, u socijalističkom radničkom pokretu u Istri nastupile su značajne organizacijske promjene. Talijanska socijaldemokratska stranka pristupila je Socijalističkoj partiji Italije. Od sekcije Jugoslavenske socijaldemokratske stranke za Primorje formirana je u travnju 1919. godine Nezavisna socijalistička stranka Slovenaca i Hrvata u Julijskoj krajini i Istri. Ta stranka djelovala je relativno kratko vrijeme. Već u rujnu iste godine i ona pristupa Socijalističkoj partiji Italije.

Na kongresu Socijalističke partije Italije u Livornu 1921. godine, nakon rascjepa u Partiji i formiranja Komunističke partije Italije, većina delegata iz Istre pristupila je novoformiranoj Komunističkoj partiji Italije.

U cilju lakšeg snalaženja u arhivskim fondovima pohranjenim u Historijskom arhivu u Pazinu, te pronalaženja i pravilnijeg vrednovanja dokumenata o revolucionarnom radničkom pokretu, smatramo korisnim ukazati na sljedeće:

- Komunistička partija Italije do 1923. godine djeluje legalno;
- po dolasku fašista na vlast nastupa period tzv. buržoaske parlamentarne demokracije, koji traje do 1926. godine kada su bile zabranjene sve antifašističke organizacije. U tom razdoblju Komunistička partija djeluje u polulegalnim uvjetima;

⁷ Vidi: Jakov Jelinčić: Pregled arhivske građe u Historijskom arhivu Pazin koja se odnosi na područje Labinštine za razdoblje od 1918. do 1941. godine, Labinski zbornik 2, Labin 1981, str. 75. i 76. i Tullio Vorano: Noviji prilozi poznavanju prvih štrajkova labinskih rudara, Glas Istre, god. XI, br. 51 od 3. III 1983, str. 5. Vidi također: fond općine Labin, kut. 10, spis br. 460 od 16. XII 1861. i kut. 24, br. 654 od 30. V 1876.

— od 1927. godine Komunistička partija prelazi u potpunu ilegalnost. U Istri se rađa nacionalno-revolucionarni pokret. Osnovnu karakteristiku tom razdoblju daju brojni procesi protiv komunista i pripadnika nacionalno-revolucionarnih tajnih organizacija. U neravnopravnoj borbi organizacije KP Italije u Istri bile su gotovo u potpunosti razbijene a njihovi najistaknutiji članovi uglavnom pozatvarani i osuđeni na dugogodišnju robiju;

— prekretnicu u razvoju revolucionarnog pokreta u Istri značio je dolazak članova Komunističke partije Jugoslavije — Istrana, sa zadatkom da na području Istre stvore organizacije KP Jugoslavije i organiziraju oružanu borbu. U ožujku 1943. godine formirano je Privremeno partijsko rukovodstvo KPH za Istru. Na inicijativu tog Rukovodstva Okružni NOO za Istru u rujnu 1943. godine donio je odluku o otcjepljenju Istre od Italije i njenu sjedinjenju s Hrvatskom, odnosno Jugoslavijom.

Arhivska građa, koja govori o tim zbivanjima u radničkom, socijalističkom i komunističkom pokretu u Istri, može se naći u fondovima: Generalni civilni vicekomesarijat za Istarsku provinciju (**Viccommissariato Generale Civile per la Provincia d'Istria**) — Poreč 1921—1922; Civilni komesarijat (**Commissariato civile**) — Pula 1918—1922; Civilni komesarijat (**Commissariato civile**) — Poreč 1918—1922; Civilni komesarijat (**Commissariato civile**) — Pazin 1918—1922; Prefektura Istre (**Prefettura dell'Istria**) — Pula 1923—1945; Podprefektura (**Sottoprefettura**) — Pazin 1923—1926; Podprefektura (**Sottoprefettura**) — Poreč 1923—1926; Kvestura (**Questura**) — Pula 1921—1945; Karabinjerska četa (**Compagnia CC. RR.**) — Rovinj 1919—1945; Karabinjerska četa (**Compagnia CC. RR.**) — Pazin 1919—1945.

Podaci o radničkom i socijalističkom pokretu mogu se naći i u svim fondovima općina, te u arhivskoj građi sudova. Posebno vrijedna građa može se naći u fondu Okružnog suda — Pula.

Period legalnog djelovanja radničkih političkih stranaka podudara se s periodom ekonomske krize uzrokovane prvim svjetskim ratom koja je osobito teško pogodila radništvo Pule, Rovinja i Labina. Izmučeno ratom, pritišnuto sve većom bijedom, pod utjecajem ideja oktobarske revolucije, radništvo je na sve izrazitije zaoštavanje klasnih suprotnosti odgovorilo masovnim demonstracijama i štrajkovima. O tim događajima najviše podataka nalazimo u fondovima civilnih komesarijata u Puli, Pazinu i Poreču.

U fondu Civilnog komesarijata u Puli nailazimo na podatke o: Radničkom društvu za uzajamnu pomoć u Puli (**Società operaia Polese di Mutuo Socorso**); Socijalističkom omladinskom klubu u Puli (**Circolo giovanile socialista**); Klubu socijalnih studija u Vodnjanu (**Circolo di studi sociali**); Radničkim komorama u Puli, Vodnjanu, Galijani, Štinjanu, Barbanu...; brojni su dokumenti koji govore o štrajkovima radnika (željezničara, metalaca, tipografa, mlinara, trgovaca, učitelja, službenika...). Štrajkovi nisu prestajali u cijelom tom razdoblju. Posebno bogata dokumentacija sačuvana je o generalnom štrajku brodograđevnih radnika 1920. u Puli. U grupi pod oznakom »C-12« nalazi se građa koja govori o proslavi Prvog maja u Puli, Barbanu, Krnici, Vodnjanu, Fažani, Rovinju, Medulinu..., dok u grupi pod oznakom »C-3 — nemiri« nalazimo dokumente koji svjedoče o sukobima radnika s fašistima u Puli, Rovinju, Vodnjanu, Štinjanu..., o požaru u Radničkoj komori u Puli (16. VI 1921), spaljivanju novina **Il lavoratore**. Podaci o socijalistima

i komunistima mogu se naći u grupi pod oznakom »C-3 — sumnjiva lica« kao npr. u kutiji 20 o Anti Ciligi i sl.

Dokumenti sličnog sadržaja nalaze se i u građi civilnih komesarijata u Poreču i Pazinu. U ovom posljednjem fondu čuva se npr. bogata dokumentacija o pobuni seljaka na Proštini (1921) i velikom štrajku labinskih rudara poznatom pod imenom Labinska Republika (1921).⁸ Od građe Civilnog komesarijata u Poreču skrećemo pažnju na dokumente o proslavi Prvog maja 1920. na Poreštini te dokumentaciju u grupi »G-VII — političke partije« unutar koje se nalaze i podaci o djelovanju Socijalističke i Komunističke partije. U građi se nalaze podaci o sukobima između radnika i fašista, kao npr. 11. studenog 1920. u Motovunu i dr.

Podatke o tim događajima upotpunjuje građa Okružnog suda — Pula, Karabinjerske čete Pazin, Kvesture u Puli — fondovima u kojima se, uz fond Prefekture Pula, nalazi najbogatija građa za izučavanje povijesti revolucionarnog radničkog pokreta u Istri između dva rata.

Za razdoblje od 1923. do 1927. korisne podatke možemo naći i u fondovima Potprefektura u Pazinu i Poreču, npr. u kutiji broj 24 fonda Potprefektura Pazin nalazimo podatke o »komunističkom pokretu u Draguču« (**movimento comunista a Dragucio**). Ipak, o radu socijalističkog komunističkog pokreta iz tog vremena najviše podataka nalazimo u građi Prefekture u Puli.

Građa fonda Prefekture izuzetno je bogata podacima o otporu protiv fašizma, o nezaposlenosti i otkazima, o štrajkovima i nemirima.

Za 1923. i 1924. godinu spisi koji se odnose na radnički socijalistički i komunistički pokret, nalaze se u grupi »A-VI — Društva i udruženja«; »C-II — Štrajkovi«; »C-III — Sumnjiva lica«; »C-VII — Radničke komore«; »C-V — Razno«, ali se mogu naći i među drugim kategorijama spisa. Godine 1925. stupila je na snagu nova kategorizacija pa se u građi od 1925. do 1945. godine spisi, koji tretiraju predmetnu materiju, mogu naći u grupama: »VII — Propaganda« i »IX — Politička situacija«. Kao primjer navodimo nekoliko grupa spisa:

— kutija 27, fasc. 1 — Pulsko brodogradilište (**Arsenale di Pola**), dokumenti o namjeri da se zatvori Brodogradilište, o otpuštanju većeg broja radnika s posla i situaciji nastaloj s tim u vezi (1922—1924); fasc. 5 — Udruženja i institucije s političkom svrhom (1923); fasc. 34 — Zatvaranje ugljenokopa Raša (1923—1924);

— kutija 32, fasc. VII-2-B — Komunistička partija — Propaganda;

— kutija 131, fasc. X-2/1 — Nemiri žena na Tinjanštini⁹, Poreštini, Višnjanstini, Bujštini (1931);

— kutija 294, fasc. VII-2 — Subverzivna propaganda, komunistička organizacija u općini Motovun (1937—1938) i dr.

Nema sumnje da za povijest radničkog pokreta u Istri kao prvorazredni izvor mogu poslužiti redovni izvještaji pulskog prefekta o političko-ekonom-

⁸ Posebno velik broj spisa u navedenim događajima nalazi se u kut. 6 i 13.

⁹ Dokumenti sa suđenja u vezi s nemirima na Tinjanštini čuvaju se u fondu Okružnog suda u Puli (1932. god.).

skoj situaciji u Provinciji, te izvještaji koje je prefekt dobivao od nižih organa vlasti. U ovim posljednjim se veoma često nalaze zanimljivi podaci o aktivnosti radnika i materijalnom položaju njihovih obitelji. Iz okružnica, koje je prefekt dobivao od Ministarstva unutrašnjih poslova iz Rima, može se dobiti uvid s kakvom upornošću i silinom su proganjani antifašisti, u prvom redu komunisti. U izvještajima Kvesture mogu se naći podaci o članovima Komunističke partije, o uhapšenim antifašistima i sl.

Građa, koja se čuva u tim fondovima, nedvosmisleno potvrđuje da je radništvo u Istri vodilo ogorčenu borbu protiv fašista i prije njihova dolaska na vlast i da se ta borba znala često pretvoriti u otvorene krvave sukobe. O razmjerima te borbe možda najbolje govori apel koji je 1930. godine, nakon strijeljanja hrvatskih i slovenskih antifašista u Puli i Bazovici, KP Italije uputila radnicima, seljacima i manjinskim narodima u kojem pored ostalog stoji: »Epizode građanskog rata u Julijskoj krajini, da bi se ojačale, ne smiju se više smatrati kao terorističke epizode, izolirane u vremenu i prostoru. U slovenskim i hrvatskim pokrajinama razvio se zadnjih godina jedan neprekidni partizanski rat u kojem pod raznim oblicima učestvuje čitav ugnjeteni narod.«¹⁰

Na koncu želimo upozoriti da se u tim fondovima može pronaći dokumentacija koja govori o djelatnosti istaknutih radničkih prvaka, kao npr. Bele Kuna ili Sandra Pertinija. Ništa manje nije značajna građa o sudionicima građanskog rata u Španjolskoj.

Kada je 1941. godine KP Jugoslavije pozvala narod na ustanak, tom pozivu odazvali su se i Istrani. Predvođeni komunistima — Istranima koji su se po direktivi KP Jugoslavije prebacili u Istru, istarski rodoljubi prelaze staru talijansko-jugoslavensku granicu i stupaju u partizanske odrede. Na području Istre, gdje u to vrijeme ne postoje uvjeti za vođenje partizanskog rata, pojačali su sabotaže i napade na željeznicu, PTT-uređaje i industrijske objekte. O tome svjedoče brojni dokumenti koji se u prvom redu mogu naći u fondovima Prefektуре i Kvesture. Kada je riječ o fondu Prefektуре, spise takva sadržaja treba tražiti prvenstveno u kategorijama »VI — Poslovi javne sigurnosti«, »IX — Politička situacija«, »X — Mjere u korist provincije«, »XIII — Promet«, »XII — Ministarstvo rata« te »XVIII — Cenzura i tisak«. U fondu Kvesture najčešće se nalaze u grupi spisa pod oznakom »E-1« i »13-B«. Npr., pod oznakom »E-1«, u kutiji 13, nalaze se: potjernice za nepoznatima za koje se smatra da su partizani; pismo Pokrajinskog izvršnog komiteta KPI proleterima Julijske Venecije od 20. VIII 1943; proglaš radio-stanice Nova Jugoslavija od 12. VIII 1943; prijeteće pismo načelniku općine Dekani (Villa Decani) upućeno od Teritorijalnog odbora Osvobodilne fronte Slovenije za južno primorje i dr.

Građa Prefektуре u Puli može poslužiti kao izvor i za povijest NOP-a u drugim krajevima Jugoslavije. Tako npr. u grupi »18 — Cenzura i tisak« mogu se naći podaci o ustanku u Crnoj Gori 13. srpnja 1941. godine, o partizanima u Dalmaciji i Lici i sl.

¹⁰ A. Dal Pont, A. Leonetti i dr., Aula IV, tutti i processi del tribunale speciale fascista, Rim 1961, strana 384. Citirano prema: Dr Vjekoslav Bratulić, Međunarodni odnosi i razvitak socijalističkog pokreta u Istri, Priključenje Istre Jugoslaviji, Rijeka 1968.

Na koncu, treba naglasiti da su svi fondovi, o kojima je bilo govora, sređeni te da postoje dobri inventari i vodiči a za 255 kutija Prefektуре izrađen je analitički inventar s registama svih važnijih dokumenata.

RAZDOBLJE OD 1943. DO 1947.

To razdoblje karakterizira borba za međunarodna priznanja Pazinskih odluka o sjedinjenju Istre s Jugoslavijom. U njemu se jasno uočavaju dvije faze, i to: od 1943. do 1945. i od 1945. do 1947.

U prvoj fazi, koja se poklapa s vremenom njemačke okupacije Istre, dominira borba za oslobođenje uz istodobno jačanje i dalju izgradnju mreže NOO-a, organizacija Partije, SKOJ-a, USAOH-a, AFŽ-a i JNOF-a za Istru. To je doba kada je Okružni NOO za Istru prerastao u Pokrajinski, odnosno Oblasni, kada je Privremeno partijsko rukovodstvo preraslo u Oblasni komitet KPH za Istru, vrijeme kada su formirana oblasna rukovodstva ostalih antifašističkih organizacija.

Građa koja je nastala radom NOO-a, partijskih komiteta, organizacije SKOJ-a i USAOH-a u Istri u periodu 1943—1945, čuva se uglavnom u Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu. U Historijskom arhivu Pazin čuvaju se samo manji dijelovi nastali radom organa vlasti. Od te građe najvrednija je ona koja se čuva u fondu Oblasni NOO za Istru 1943—1947. Iz ratnog perioda posebno su vrijedni spisi Tajništva. Tu se, između ostalog, nalaze izvještaji koje je Oblasni NOO za Istru slao ZAVNOH-u i izvještaji koje je taj odbor dobivao od nižih okružnih i kotarskih NOO-a. U seriji Prosvjetni odjel nalazi se veoma dobro sačuvana građa Prosvjetnog odjela Oblasnog NOO-a za Istru (1944—1945). Među tom građom posebno su vrijedni izvještaji koji su iz odjela adresirani na Prosvjetni odjel ZAVNOH-a, te zapisi s oblasnih prosvjetnih savjetovanja održanih 6. srpnja 1944. i 5. i 6. kolovoza 1944. Ništa manje nisu interesantni izvještaji okružnih i prosvjetnih odjela. Sačuvani su i brojni izvještaji o učiteljskim kursovima, tečajima za pripadnike NOV i odbornike. U svim tim izvještajima u pravilu se daje i pregled organizacije vlasti te politička situacija na terenu za koji se izvještaj podnosi. Dobro je sačuvana i građa kulturno-prosvjetnog odsjeka — propodjela Oblasnog NOO-a. Ona se pretežno odnosi na djelatnost i organizaciju kazališnih družina. Sačuvan je izvještaj s oblasne konferencije kulturnih radnika Istre održane 15, 16. i 17. kolovoza 1944. godine. Građu tog odjela upotpunjuje donacija Ante Dobrile.

Od fondova koji su nastali radom antifašističkih organizacija a odnose se na predmetno razdoblje u Historijskom arhivu Pazin, djelomično se čuva građa JNOF-a za Istru (1944).

U drugoj fazi, uz borbu za međunarodno priznanje Pazinskih odluka o sjedinjenju, vodi se borba za obnovu zemlje i učvršćenje tekovina revolucije. Za to razdoblje (1945—1947) u Historijskom arhivu Pazin, pored građe Oblasnog NO-a za Istru i kotarskih NO-a Buje, Buzet, Labin, Pazin, Poreč i Vodnjan te Gradskog NO-a Rovinj, čuva se i građa kotarskih komiteta KPH za Buje, Buzet, Labin, Pazin, Poreč i Pulu, gradskih komiteta KPH za Pulu i Rovinj i Rudarskog komiteta KPH Raša. Građa tih fondova je osnovno sređena a za neke od njih postoje i analitički inventari.

Ovdje želimo posebno upozoriti na fondove Gradskog NOO-a Pula (1945—1947) i Udruženja partizana Julijske krajine — Pula (1945—1947)¹¹ u kojima se mogu naći podaci o borbi pulskih radnika, Hrvata i Talijana, za sjedinjenje Pule s ostalim dijelovima Istre, ukidanje anglo-američke okupacije te protiv pokušaja da se pod okriljem okupacijskih vlasti ponovo uspostavi stari fašistički režim. U građi se mogu naći podaci o odlučnom otporu radnika pokušajima da se iz grada odnesu razna industrijska postrojenja. U tim sukobima bilo je i žrtava.

RAZDOBLJE SOCIJALISTIČKE IZGRADNJE

Karakteristike građe od 1947. godine naovamo iste su kao kod građe ostalih arhivskih ustanova. U pravilu je građa dobro sačuvana i sređena. Postoje sumarni inventari za sve fondove. Za neke od fondova postoje i analitički inventari. Građa je pristupačna javnosti prema važećim zakonskim odredbama.

ZAKLJUČAK

Ako je ovaj kratki prilog pomogao da se pojača interes za tu građu, onda smatramo da je ovaj koreferat postigao svoju svrhu.

U Historijskom arhivu Pazin postoji projekt o posebnom evidentiranju i objavljivanju građe za povijest radničkog pokreta koji će, kada bude realiziran, pružiti detaljniji uvid u sve bogatstvo građe koja se čuva u njegovim fondovima.

Nadamo se da financijski razlozi neće dugo odgađati realizaciju tog projekta.

¹¹ 30. rujna 1947. u Beogradu je osnovan Savez boraca narodnooslobodilačkog rata — organizacija koja je u svom programu, uz okupljanje sudionika rata u jednu organizaciju, imala među ostalima temeljni zadatak očuvanja i učvršćenja tekovina narodnooslobodilačkog rata. Budući da su isti zadaci stajali pred Udruženjem partizana Julijske krajine, moglo bi se kazati da je to udruženje formirano na području Istre prethodilo kasnijoj organizaciji Saveza boraca NOR-a.